

Уманський державний педагогічний університет
імені Павла Тичини
Факультет соціальної та психологічної освіти
Кафедра психології

ВИПУСКНА КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА
освітній ступінь бакалавр

на тему: **ІНДИВІДУАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ
КОМУНІКАТИВНОГО ПОТЕНЦІАЛУ ОСОБИСТОСТІ ПСИХОЛОГА**

Виконала: студентка 4 курсу, групи П/41
спеціальності 053 Психологія
Освітньо-професійна програма «Психологія»
Чеканюк Юлія Володимирівна

Керівник:

доктор філософії, старший викладач кафедри
психології

Поліщук Олена Романівна

Рецензент: доктор психологічних наук,
професор, професор кафедри психології

Сафін Олександр Джамільович

Умань – 2024

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ КОМУНІКАТИВНОГО ПОТЕНЦІАЛУ ОСОБИСТОСТІ У ПСИХОЛОГІЇ.....	5
1.1. Аналіз сучасних підходів у психології до феномену «комунікативний потенціал» та «комунікативні якості особистості».....	5
1.2. Товариськість та комунікативна креативність у структурі комунікативного потенціалу особистості.....	16
1.3. Специфіка співвідношення комунікативних якостей особистості психолога з широким спектром властивостей його особистості.....	21
РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ КОМУНІКАТИВНОГО ПОТЕНЦІАЛУ ОСОБИСТОСТІ ПСИХОЛОГА.....	24
2.1. Організація та методи дослідження комунікативного потенціалу особистості.....	24
2.2. Аналіз результатів емпіричного дослідження комунікативного потенціалу особистості	28
2.3. Тренінгова програма формування комунікативних вмінь майбутнього психолога.....	34
ВИСНОВКИ.....	43
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	46
ДОДАТКИ.....	51

ВСТУП

Особистість, як соціальний індивід, проходить своє становлення у процесі життєдіяльності і через соціальну комунікацію, зокрема. Упродовж усієї життєдіяльності людини відбуваються зовнішні й внутрішні зміни, формується комунікабельність, реалізуються складові комунікативного потенціалу. У сучасних реаліях в зв'язку з інтенсивним розвитком інформаційно-комунікаційних технологій гостро постала проблема живого і ефективного спілкування, оптимальної взаємодії між людьми, оскільки акт спілкування це не простий обмін інформацією, а поле для застосування потенційних комунікативних можливостей, котрі дають змогу людям брати до уваги, розуміти, поділяти кут зору, позицію іншої людини та на цій підставі продуктивно та ефективно взаємодіяти з нею. Це стосується абсолютно усіх сфер соціального життя, починаючи від сімейних та міжособистісних стосунків і закінчуючи професійними, діловими, управлінськими тощо. Успішне налагодження цих контактів є основою для реалізації власних потреб особистості, її психологічного, емоційного комфорту. Особливо важливо це у професійній діяльності психолога, в котрій особистість фахівця, його комунікативні властивості є інструментом професійної діяльності.

Проблема особистості в контексті процесу спілкування була предметом дослідження багатьох учених. У дослідження цієї проблеми значний внесок зробили такі дослідники як С. Максименко, В. Москаленко, А. Мудрик, Л. Орбан-Лембрик, Н. Пов'якель, С. Рубінштейн, Ф. Хміль, І. Цимбалюк та інші, а також зарубіжні дослідники J. Bowlbi, J. Bruner, M. Hoffman, C. Kelley, T. Lipps, B. Skinner, R. Spitz та багато інших. У численних дослідженнях йдеться про те, що спілкування пов'язане з перебігом усіх психічних процесів, у ньому відбувається становлення свідомості, самосвідомості, сенсожиттєвих та ціннісних орієнтацій особистості. У процесі спілкування реалізуються прагнення та потреби особистості, її задатки та здібності, мислення та інтелект, індивідуальні властивості особистості.

Серед чинників, котрі сприяють успішності спілкування вчені виокремлюють навички ефективного спілкування, що реалізуються у соціальних відносинах, креативність у спілкуванні, емпатію, здатність до взаєморозуміння, соціально-перцептивні здібності, особливості взаємовпливу людей, що складає комунікативний потенціал особистості.

У теоретичних і експериментальних дослідження комунікативних якостей особистості значне місце відводиться емпатії, котра розглядається як основа ефективної комунікації. Саме завдяки емпатії досягається баланс у міжособистісних стосунках, вона визначає соціальну прийнятність поведінки людини. Розвинена емпатія дуже важливий чинник успішності в тих видах діяльності, що потребують глибокого розуміння партнера по спілкуванню, здатності відчувати душевний стан іншої людини, володіти здатністю до ідентифікації з партнером по спілкуванню. А саме такою є професійна діяльність психолога.

Ще однією важливою характеристикою спілкування є комунікативна креативність, котра пов'язана з властивостями особистості, що реалізуються у спілкуванні та є ознакою комунікативного та творчого потенціалу особистості. Комунікативна креативність у своїй структурі має інтелектуальні, емоційні та поведінкові складові, , котрі дають можливість особистості творчо підходити до різних ситуацій спілкування, нестандартно їх вирішувати, проявляти творчість у спілкуванні, продукувати оригінальні ідеї та засоби спілкування, вбирати такі стратегії спілкування, що забезпечують найоптимальнішу взаємодію з іншими людьми.

Розвиток майбутніх психологів та створення своєї готовності до майбутніх професійних заходів є ключем до теорії та практики вдосконалення роботи сучасного закладу освіти. Основна проблема полягає в тому, щоб побудувати таку систему освітнього та навчального процесу, яка буде оптимально враховувати специфіку та закономірності не тільки особистого розвитку людини, а й професійного утворення його як фахівця.

Тому, на нашу думку, важливо вивчити зв'язок між двома процесами: розвиток особистості та створення професіоналів.

Аналіз літератури дає змогу стверджувати, що комунікативна креативність є необхідною умовою компетентності та успішності спілкування, а у діяльності психолога – основою його професійної майстерності.

Об'єкт дослідження – комунікативна сфера особистості

Предмет дослідження – індивідуально-психологічні особливості комунікативного потенціалу особистості.

Мета дослідження – теоретично обґрунтувати та емпірично дослідити індивідуально-психологічні особливості комунікативного потенціалу особистості психолога.

Відповідно до поставленої мети дослідження визначено такі **завдання** дослідження:

1. Здійснити теоретичний аналіз понять «комунікативний потенціал», «товариськість» та «комунікативна креативність» у психологічній літературі.
2. Виокремити структуру комунікативного потенціалу особистості.
3. Здійснити емпіричне дослідження комунікативного потенціалу особистості психолога.
4. Розробити тренінгову програму формування комунікативних вмінь майбутнього психолога.

Для досягнення поставленої мети в роботі були використані такі загальнонаукові **методи дослідження**: теоретичні – аналіз, узагальнення і систематизація теоретико-методологічних основ досліджуваної проблеми, теоретичне моделювання та проектування; емпіричні – психодіагностичні методи.

Експериментальна база дослідження. Дослідницько-експериментальна робота виконувалася на базі Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини, а саме Центру психологічного діагностування та тренінгових технологій «Інсайт». Основну

вибірку склали 30 психологів закладів дошкільної та загальної середньої освіти Черкаської області.

Теоретичне значення роботи полягає в узагальненні та систематизації наявних досліджень з проблеми психологічних особливостей комунікативного потенціалу особистості. Матеріали роботи можуть бути використані психологами, практичними психологами та педагогами з метою оптимізації власної професійної діяльності та з метою психологічної просвіти.

Практичне значення роботи полягає у розробці тренінгової програми формування комунікативних вмінь майбутнього психолога.

Апробація результатів дослідження. Матеріали й результати дослідження висвітлювалися на Всеукраїнській науково-практичній конференції «Soft Skills – невід’ємні аспекти розвитку та формування конкурентоспроможності сучасних студентів» (Умань, 2024) та VII Всеукраїнських психологічних читаннях «Удосконалення професійної майстерності майбутніх психологів» (Умань, 2024).

Публікації. Результати дослідження висвітлені у 2 публікаціях: «Товариськість та комунікативна креативність невід’ємні soft skills майбутніх психологів» в збірнику праць «Soft Skills – невід’ємні аспекти розвитку та формування конкурентоспроможності сучасних студентів» (2024); «Індивідуальні та групові регулятори комунікативної діяльності особистості-психолога» в збірнику VII Всеукраїнських психологічних читаннях «Психологічна допомога особистості у воєнний період» (2024).

Структура роботи. Робота складається зі вступу, двох розділів, висновків, списку використаних джерел і додатків. Загальний обсяг представлений на 54 сторінках, основний зміст включає 45 сторінках. Робота містить таблиці та додатки. Список використаних джерел складає 40 джерел українських та зарубіжних авторів.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ КОМУНІКАТИВНОГО ПОТЕНЦІАЛУ ОСОБИСТОСТІ У ПСИХОЛОГІЇ

1.1. Аналіз сучасних підходів у психології до феномену «комунікативний потенціал» та «комунікативні якості особистості»

У сучасних наукових дослідженнях тлумачать потенціал як ті можливості, сили, котрі можуть бути використані у процесі діяльності, як певні можливості для зростання, особистісного розвитку і саморозвитку суб'єкта. Аналіз літератури дає підстави говорити про те, що потенціал – це ті приховані можливості, котрі при активній діяльності та внутрішній активності можуть переходити в дійсність і ставати реальним буттям людини внаслідок певних внутрішніх і зовнішніх умов.

За своєю сутністю потенціал має внутрішню і зовнішню причинність, енергію для реалізації (здатність, діяльність), завдяки яким стає можливим сам процес реалізації і досягнення результату. Це поняття використовують у різних контекстах: стосовно окремої людини, груп, суспільства в цілому, а також стосовно окремих сфер діяльності (науковий, економічний потенціал, тощо).

Застосовувати це поняття до процесу міжособистісного спілкування почали у філософській науці. Зокрема, М. Каган характеризує особистість як носія гносеологічного, аксіологічного, творчого та комунікативного потенціалів. Комунікативний потенціал, на його думку, характеризується ступенем товариськості людини, особливостями та міцністю стосунків, котрі створює людина [27].

Цей феномен описаний в низці публікацій психолого-педагогічного спрямування, в котрих має дуже різноманітне трактування.

Зокрема, деякі дослідники вважають, що він полягає у наявності в людини комунікативних якостей, котрі дають можливість оптимально взаємодіяти з оточуючими людьми [36]. У структурі комунікативного

потенціалу ці автори виокремлюють емоційну реактивність, комунікативну активність, впевненість комунікативного об'єкта і потребу в спілкуванні.

Ще одне трактування комунікативного потенціалу ототожнює його з цілим комплексом властивостей, що можуть полегшувати спілкування або ж створювати йому перешкоди. На його основі, як вважають дослідники, формуються інтегральні комунікативні властивості, такі як психологічна контактність і комунікативна сумісність [32].

Існує також розуміння цього феномену як комплексу комунікативно-особистісних властивостей, серед яких виділяють легкість включення у контакт, наявність спеціальних навичок спілкування, адаптивність, впевненість у собі, активність у взаємодії і соціальний інтелект в цілому [52].

Комунікативний потенціал розглядають і як системну властивість особистості, в основі якої лежать такі протилежні властивості як екстравертованість і інтровертованість, товариськість і замкнутість, пластичність і ригідність [40].

Також його описують як ступінь та форму прояву товариськості особистості [26].

Вивчаючи комунікативний потенціал, вчені наголошують на важливому значенні деяких особистісних рис суб'єкта спілкування для того, щоб воно вважалось ефективним і досягало свого результату. Один із відомих дослідників процесу спілкування Ю. Ханін [14] виділяє в комунікативності три складові: *потребу у спілкуванні, емоційний стан особистості до, в процесі і після спілкування, а також комунікативні вміння і навички.*

Дослідники акцентують увагу на значущості комунікативних рис особистості у процесі спілкування, вони полегшують пізнання та розуміння людиною одна одної. У цьому контексті О. Бодальов запропонував поняття «комунікативне ядро особистості», що включає в себе всі риси особистості, котрі забезпечують адекватне сприймання навколишніх людей, ставлення до них та поведінку у комунікативній діяльності [9, с. 32].

Один із дослідників комунікативно-особистісного потенціалу В. Погольша вважає, що він є комплексом комунікативно-особистісних якостей, котрі в процесі спілкування забезпечують вплив на партнера. Серед таких якостей він виділяє адаптивність, афіліацію (потреба бути серед людей, встановлювати емоційно близькі стосунки), легкість спілкування, впевненість в собі, активну позицію у взаємодії, мотив досягнення, здатність розуміти співрозмовника та емоційний інтелект загалом [12, с. 4].

Такі науковці як Р. Максимова та Г. Самохвалова вивчали цей феномен, хоча трактують його дещо по-різному. Р. Максимова відзначає, що ця властивість передбачає наявність у людини певних комунікативних якостей, котрі забезпечують її можливості здійснювати комунікативну діяльність [36, с. 97]. Вона розглядає цей феномен як складне структурне утворення, що має прояв у цілій низці комунікативних якостей, котрі дозволяють оптимально будувати стосунки з іншими людьми. Серед складових цього утворення вона виокремлює комунікативну активність або ініціативність, емоційну реактивність у спілкуванні та комунікативну впевненість. Р. Максимова зазначає, що порушення системи міжособистісних стосунків може призводити до зниження комунікативного потенціалу, і навпаки, сприятлива психологічна атмосфера та позитивний клімат у мікросередовищі можуть призводити до підвищення цього потенціалу. Г. Самохвалова виділяє два аспекти потенціалу: перший пов'язаний із зоною актуального комунікативного розвитку і отримав назву комунікативній арсенал, другий аспект пов'язаний із зоною потенційного комунікативного розвитку і є власне комунікативним потенціалом [26, с. 57].

Л. Орбан-Лембрик [13] також досліджувала це утворення і розглядає його як наявні у людини внутрішні комунікативні можливості, котрі можуть бути об'єктивними й суб'єктивними, реалізуватися як свідомо, так і несвідомо та зазнавати змін внаслідок зміни функціональної діяльності. Слід звернути увагу на тезу про те, що комунікативний потенціал, на думку авторки, має психологічну та соціальну основи. Психологічна основа полягає у намаганні

особистості максимально реалізувати свої індивідуальні властивості та особливості характеру в процесі спілкування, соціальна основа полягає у врахуванні причинно-наслідкових зв'язків, систему суспільних відносин, соціокультурну та етнопсихологічну специфіку ситуації спілкування. Науковиця вважає, що комунікативний потенціал може змінюватися та реалізовуватися в різноманітних проявах як у свідомості так і в практичних діях.

І. Мамчур, вивчаючи комунікативний потенціал майбутнього педагога, розглядає його як поєднання комунікативних якостей, комунікативних знань, вмінь і навичок, комунікативної готовності до навчальної діяльності, потреби у спілкуванні, мотивації спілкування, а також перцептивно-рефлексивних, емоційно-емпатійних та інтелектуально-рефлексивних здатностей особистості [37].

Цю проблему досліджував і С. Терещук, який характеризує комунікативний потенціал як поєднання комунікативних здібностей, перцептивно-рефлексивних можливостей, комунікативних вмінь та навичок, комунікативних знань, емпатійних якостей, мотивації спілкування. Дослідник вважає, що у педагогічній діяльності для прояву комунікативного потенціалу необхідна активна та творча участь педагога у процесі спілкування, оптимальна напруга його психофізичних, індивідуальних властивостей, наявних комунікативних здібностей [31].

На думку В. Пілецького психологічна сутність комунікативного потенціалу визначається високим рівнем потреби у спілкуванні, ціннісно-орієнтаційною спрямованістю, набуттям комунікативного досвіду, можливістю саморозвитку і самовдосконалення, комфортним самопочуттям у групі, позитивною мотивацією, умовами і характером спілкування у групі [21].

Складові комунікативного потенціалу особистості

Характеристики комунікативного потенціалу особистості		
Комунікативні можливості, наявні комунікативні сили індивіда, які особистість може використати в конкретній формі спілкування	Психологічні властивості й можливості особистості, які набуваються за реальних умов спілкування і взаємодії з іншими людьми	Комунікативні можливості подальшого розвитку особистості

Під комунікативним потенціалом особистості Л. Петровська розуміє комунікативні можливості як об'єктивні так і суб'єктивні, котрі реалізуються як свідомо, так і стихійно і є внутрішнім резервом індивіда [29].

Вона зауважує, що комунікативні властивості особистості, котрі забезпечують ефективність спілкування, відображають те, наскільки повноцінно входить людина в контакт і взаємодію, якраз і є її потенційними можливостями. Це свого роду внутрішні резерви особистості, котрі дозволяють людині бути ефективною у взаємодії [29, с. 56].

Л. Орбан-Лембрик вказує, що коли відсутні умови для реалізації комунікативного потенціалу, тоді потенційні можливості індивіда знижуються, відбувається руйнування його статусно-рольової самоактуалізації в соціальній групі, що може привести до втрати відчуття соціальної реальності, деперсоналізації та ізоляції. Потенційні комунікативні можливості особистості реалізуються у прагненні до самовираження, самоствердження у процесі спілкування, виявлення власних індивідуальних психофізіологічних та соціально-психологічних властивостей [25].

Авторка пише, що комунікативний потенціал має динамічний характер і може сприяти або гальмувати комунікативні здібності особистості. Для того, щоб комунікативний потенціал успішно реалізувати, необхідна низка умов: усвідомлення особистістю значущості комунікативної діяльності, комунікативних знань і вмінь у житті людини; знання власних комунікативних

можливостей і комунікативних особливостей партнерів по спілкуванню; постійне поповнення знань з теорії та практики спілкування [25].

В основі комунікативного потенціалу лежить потреба у спілкуванні, котра трактується як установка особистості на спілкування, і як міжособистісне тяжіння людей одне до одного, і як вроджений інстинкт спілкування, вроджене прагнення до афіліації тощо. З цією потребою тісно пов'язана так властивість як комунікабельність особистості, що є виявом потреби у спілкуванні. У процесі взаємодії та спілкування виявляються і її комунікативні здібності.

Комунікативні здібності виявляються у вмінні людини адекватно використовувати у спілкуванні свої особистісні комунікативні властивості, у володінні техніками ефективного спілкування.

У цьому контексті слід наголосити на важливості перцептивно-рефлексивних здібностей особистості, котрі забезпечують пізнання людини людиною у процесі спілкування. Ці здібності включають психологічну спостережливість, психологічну проникливість, оцінку індивідом соціальної групи, до котрої він входить, міжособистісних стосунків у цій групі, суб'єктивне уявлення про неформальну структуру групи та свою роль у ній, та роль інших людей, уявлення про групові норми, цінності, цілі, інтереси та настрої, що панують у групі тощо.

Внутрішньо-особистісні характеристики індивіда, що свідчать про його комунікативний потенціал, включають також комунікативні знання, вміння та навички. Особливості прояву цих характеристик залежать від індивідуальних властивостей індивіда.

Суттєвими складовими комунікативного потенціалу особистості є соціально-психологічні якості, котрі виявляються в комунікабельності індивіда, комунікативній програмі його поведінки, у мірі його готовності до взаємодії, його емоційних особливостях та здатності до емпатії, соціальному статусі, позиції, ролі в групі.

Л. Орбан-Лембрик пропонує розглядати структуру комунікативного потенціалу особистості через наявність комунікативного ядра [24, с. 146].

Таблиця 1.2

Структура комунікативного потенціалу особистості (за Л. Орбан-Лембрик)

Комунікативне ядро особистості		
Комунікативні властивості й можливості особистості	Комунікативний досвід індивіда	Комунікативна картина світу

Під комунікативним ядром особистості авторка розуміє особистісні якості, здібності, комунікативні знання, вміння та навички, мотивацію комунікативної діяльності, котрі в сукупності складають комунікативну структуру особистості, її комунікативний світ. Ці властивості виникають і розвиваються у процесі спілкування та фіксуються у структурі особистості у вигляді певної життєвої позиції, сприяють вдосконаленню комунікативної поведінки.

Отже, комунікативний потенціал розуміється як комунікативні можливості, комунікативні сили індивіда, які можуть бути використані особистістю в конкретній формі спілкування.

Комунікативні якості трактують як здатність орієнтуватися в різних ситуаціях спілкування, в своїй основі ця здатність має знання, уміння, навички, та досвід індивіда у сфері міжособистісної взаємодії [18].

Значною мірою ефективність комунікативної діяльності залежить від рівня комунікативних здібностей особистості. Комунікативна діяльність є умовою реалізації соціальних зв'язків у процесі інформаційного обміну, без неї неможливий жоден вид спільної людської діяльності [17].

Комунікативні якості мають важливе значення у житті сучасної людини, оскільки забезпечують успішність у особистому та професійному житті. Рівень розвитку комунікативних навичок визначається тим, наскільки людина володіє знаннями у сфері вербального і невербального спілкування, розуміє

правила та форми мовленнєвого етикету, володіє здатністю співпереживати та співчувати іншим людям [34].

Комунікативні якості розвиваються у процесі становлення особистості. Їх можна і потрібно цілеспрямовано розвивати у будь якого віці. Для підвищення рівня комунікабельності важливо розширювати коло спілкування, спілкуватися з людьми різних соціальних груп, різного віку, статусу, професій тощо. Прагнути навчитися управляти спілкуванням і отримувати від нього задоволення. На кожному людину потрібно налаштовуватися певним чином, бути привітним і висловлювати щиру цікавість до того, що вона говорить.

Проблема вивчення властивостей особистості, що необхідні при спілкуванні, дуже широко досліджується у психології, філософії, соціології, педагогіці та інших науках. У психології вона досліджується з позиції різних підходів.

У межах соціологічного підходу (І. Кон) спілкування розглядають як засіб пізнання дійсності, загальнолюдського досвіду.

М. Лісіна пропонує розглядати спілкування як взаємодію людей, в процесі котрої люди налагоджують відносини, обмінюються інформацією та об'єднують зусилля задля досягнення спільної мети [34].

Спілкування сприяє становленню людини як особистості, забезпечує становлення певних рис характеру, інтересів, набуття звичок, схильностей, впливає на засвоєння норм і способів моральної поведінки, допомагає визначити життєві цілі та вибрати засоби їх реалізації [8].

Досліджуючи комунікативні характеристики особистості, вчені відзначають важливе значення емпатії, впевненості в собі, рефлексії, вольових якостей особистості. Розглянемо результати цих досліджень.

Проблема емпатії викликає широкий інтересу наукових колах. Вона вивчається у контексті спілкування та взаємодії. Так, на думку А. Банюхової, емпатія супроводжує процес спілкування і забезпечує створення та підтримку емоційного фону в умовах прояву соціальної творчості. К. Роджерс також

вважає емпатичне розуміння однією з необхідних умов, що сприяє творчості [6].

Діапазон прояву емпатії є дуже широким. Вона може проявлятися у вигляді незначного емоційного відгуку на одному полюсі і до повного занурення у світ почуттів партнера по спілкуванню на іншому. Вчені вважають, що емпатія виникає через емоційне реагування на зовнішні прояви емоційного стану іншої людини, котрі можуть бути іноді зовсім непомітними. Це реагування на мімічні прояви, мовлення, жести тощо [19].

Аналіз наукової літератури показує, що комунікаційні компетенції та навички спілкування є одним з основних ключових компетенцій, що психолог повинен мати певний рівень освіти відповідно до профілю. Це означає, що майбутній психолог працює у своїй професійній діяльності як активний об'єкт спілкування. Він повинен взаємодіяти з різними людьми, переконати їх у справедливості своїх ідей, захищати свою професійну позицію. Для цього потрібні знання про основні закономірності сприйняття та розуміння людини людиною, здатність сприймати іншу особу як особистість, здатність слухати його і відповідати, здатність впливати на інших людей, здатність вирішувати конфлікти, володіння не тільки словесними засобами спілкування, але й невербальними. Всі ці особливості та навички доповнюють цю частину професійних компетенцій та навичок фахівця, яку можна назвати комунікаційною компетенцією.

Д. Меграбян розглядає емпатію як «виключно емоційний відгук людини на переживання інших людей», вона має надзвичайно важливе значення для пізнання навколишнього світу [38].

Українськи вчені мають значні напрацювання у дослідженні емпатії як властивості особистості. Так, наприклад, С. Максименко визначає емпатію як «індивідуально-психологічну властивість, що характеризує здатність людини до співпереживання і співчуття», та як «важливий компонент у спілкуванні, який сприяє збалансованості міжособистісних стосунків, робить поведінку соціально зумовленою» [35, с. 60].

О. Саннікова, О. Орищенко також досліджували емпатію і трактують її як «відносно стійку інтегральну властивість особистості, що виявляється а) у здатності емоційно відгукуватися на переживання іншої людини (іншого об'єкта емпатії), розумінні її емоційних станів, в передбаченні афективних реакцій, в активному прагненні до надання допомоги; б) у спрямованості емпатичних переживань на певний об'єкт» [16].

Слід зазначити, що при вивченні окремих комунікативних характеристик важливе місце відводиться дослідженню вольових якостей.

В. Селіванов визначав волю як свідому регуляцію людиною власної поведінки та діяльності, що виявляється в умінні долати внутрішні та зовнішні труднощі при здійсненні цілеспрямованих дій і вчинків. Дослідження свідчать, що у процесі спілкування невміння стримуватися, невміння ефективно будувати комунікацію значною мірою пов'язане з недоліками вольової регуляції поведінки. Недостатній розвиток вольових якостей є важливим чинником, що зумовлює труднощі в процесі спілкування.

Ю. Орлов, Д. Ельконін та інші науковці вважали, що вольова поведінка є умовою розширення кола спілкування, становлення дружніх та близьких взаємин та формування новоутворень особистості [17].

1.2. Товариськість та комунікативна креативність у структурі комунікативного потенціалу особистості

Проаналізувавши літературу з проблеми товариськості як якості особистості можна зробити висновок про те, що немає єдиного трактування цієї якості. Загалом, аналіз літературних даних дозволяє трактувати товариськість як відносно стійку індивідуальну властивість особистості, котра виявляється і розвивається у процесі комунікативної діяльності. Ця якість у своїй структурі має такі характеристики як ініціативність у спілкуванні, прагнення до спілкування, легкість вступу в комунікативну діяльність, широта

охоплення партнерів по спілкуванню, стійкість, виразність спілкування і екстравертну спрямованість.

У дослідженнях товарищкості існують такі основні підходи: аналітичний, полікомпонентний і системний.

У межах аналітичного підходу беруть до уваги окремі сторони або аспекти товарищкості, вивчають особливості мотивації комунікативної діяльності, мотиваційні характеристики товарищкості, прагнення і внутрішні спонукання.

Дослідники у якості потреб спілкування виокремлюють також потребу в досягненні результату і соціальні мотиви, що пов'язані з альтруїзмом, а також пізнавальні потреби. Тобто товарищкість тісно пов'язують з мотиваційною сферою особистості.

Також низка вчених розглядає товарищкість у контексті вивчення темпераменту особистості. У цьому випадку в зміст товарищкості включають в основному психодинамічні її характеристики, котрі пов'язані з типом вищої нервової діяльності і темпераментом.

На думку А. Ільїної тісний зв'язок з властивостями нервової системи і темпераментом є суттєвою характеристикою товарищкості, як стійкої риси індивіда.

Г. Айзенк також відзначав зв'язок товарищкості з темпераментом і типом ВНД. Деякі характеристики товарищкості вивчалися в рамках параметру екстраверсії-інтроверсії. Г. Айзенк стверджував, що в основі моделей екстравертно-інтровертної поведінки лежать особливості центральної нервової діяльності [23].

У межах полікомпонентного підходу дослідники вивчали ті настанови, наміри та мотиви особистості, що спонукають її до товарищкості, а також форми зовнішнього прояву товарищкості, її значення у забезпеченні успішності діяльності.

У цьому підході зіставляють динамічні та емоційні ознаки товарищкості. І виділяють в структурі темпераменту загальну психічну

активність і емоційність. Власне спілкування і є одним із видів психічної активності.

У дослідженнях О. Саннікової та І. Юсупова також доведено зв'язок товариськості і емоційності. Товариськість як соціально-психологічна якість має свою емоційну сторону. І. Юсупов відзначав, що у процесі спілкування партнери демонструють один одному свій емоційний стан, самі часто цього не усвідомлюючи. Тобто виникає емоційний обмін інформацією, в котрому виявляється потреба виразити свої почуття, а також очікування відчутти емоційний стан партнера по спілкуванню.

У контексті системного підходу стверджують про єдність різних сторін товариськості. Ще Б. Ананьєв писав, що у структурі товариськості слід виділяти ставлення людини до інших, мотиви, здібності результати спілкування [3]. В. Кан-Калик і Л. Ханін вважають, що у складній структурі товариськості можна виділити три складові: потребу в спілкуванні, високий емоційний тонус протягом процесу спілкування і стабільні комунікативних навичок і умінь.

Слід зазначити, що прояв товариськості значною мірою буде залежати від конкретної ситуації спілкування, від ставлення людини до оточуючих, від того, яким буде результат спілкування. Залежно від умов людина може бути різною: товариською і нетовариською, відчувати потребу та бажання спілкуватися в спілкуванні і не відчувати її тощо. Проте, як свідчить низка досліджень, людям притаманні певні індивідуально-типові форми товариськості.

Отже, усі дослідники вважають, що товариськість забезпечує успішність спілкування і є необхідною умовою його ефективності.

Ще однією важливою комунікативною властивістю є комунікативна креативність. У дослідженнях креативності в межах комплексного підходу стверджують, що творчий потенціал людини проявляється і в сфері її соціальних контактів і взаємодії. У цьому аспекті здатність до творчого

спілкування, комунікативна креативність важливі для вирішення завдань нашого дослідження.

Одна з дослідниць цього феномену Г. Голованова вважає комунікативну креативність складовою загальних здібностей людини поряд з інтелектуальною креативністю. Вона зазначає, що комунікативна функція психіки також як і когнітивна, може здійснюватися на творчому рівні. Тобто креативність, як інтегральна властивість, відображається не тільки в розумовій активності людини, але і в її комунікативній активності [22].

Комунікативна креативність трактується авторкою як здатність суб'єкта до творчості в процесі міжособистісного спілкування.

Комунікативна креативність має певні ознаки, які виявляються в таких особливостях:

- дивергентні дії – тобто вміння відійти від шаблонів у спілкуванні та поведінці, від прагнення до єдино правильного варіанту реагування у ситуації взаємодії, здатність бачити багато варіантів можливих реакцій та способів дій;
- загальна інформаційна та розумова база, що означає здатність широкого охоплення ситуації спілкування, її перетворення та реконструкції;
- відкритість і толерантність до невизначеності;
- мотивація і мотиви – прагнення до афіліації, самоактуалізації у спілкуванні, висока значущість встановлення контактів з людьми;
- спеціальні знання та вміння, що виявляються, перш за все, у знанні та володінні механізмами соціальної перцепції, інтеракції та комунікації, вміння використовувати різні способи, техніки, стилі та прийоми спілкування;
- зосередженість на виконанні завдання [22].

Г. Голованова виділяє три діагностичні показники комунікативної креативності: легкість, гнучкість та оригінальність комунікативної діяльності.

Можна стверджувати на підставі літературних джерел, що наявність такої особистісної властивості як комунікативна креативність сприяє високій результативності спільної діяльності. Взаємодія буде ефективною в тому

випадку, якщо усі її учасники володіють легкістю, гнучкістю і оригінальністю у спілкуванні, причому кожен з них буде носієм високого значення хоча б по одному з цих показників [20].

Р. Белоусова, досліджувала комунікативну креативність і вважає її цілісною властивістю особистості, у структурі якої є інтелектуальні, емоційні та поведінкові особливості індивіда, що дають змогу нестандартно і творчо вирішувати ситуації спілкування, сприяють генеруванню оригінальних способів та прийомів спілкування, вибору таких стратегій поведінки у процесі взаємодії, котрі допомагають розв'язувати проблеми, що виникають у процесі цієї взаємодії [7].

О. Саннікова трактує комунікативну креативність у контексті конституально-ієрархічного підходу і вважає її інтегральною багаторівневою властивістю, що містить, як і будь-яка властивість особистості, «формально-динамічні (динаміка перебігу, індивідуальні властивості конституційного характеру), якісні (сутність психологічного феномену), змістовні (потребно-мотиваційні аспекти, що пов'язані зі спрямованістю особистості), імперативні або нормативні показники (соціально-культурні уявлення про зміст і способи вираження досліджуваного феномену)» [27]. Дослідниця зазначає, що ця властивість забезпечує оптимальну взаємодію в процесі спілкування і прояв творчості у спілкуванні. Авторка вивчає формально-динамічні та якісні показники комунікативної креативності і доводить, що на формально-динамічному та якісному рівні комунікативна креативність виявляється у таких показниках як схильність до самопрезентації, легкість у спілкуванні, неконформність, емоційна стійкість, схильність до маніпулювання, експресивність, комунікативна компетентність. Поєднання цих параметрів виявляється у загальному показнику комунікативної креативності [7].

А. Ільїних у структурі комунікативної креативності виділяє такі ознаки:

- мотиваційні характеристики: наявність творчої позиції, виражене прагнення до самовдосконалення та особистісного зростання, до самоактуалізації, бажання виявляти творчість у процесі взаємодії;

- когнітивні параметри: оригінальність вербальних проявів, нешаблонне використання вербальних засобів, мови, що виявляється у застосуванні нестандартних мовленнєвих конструкцій в комунікативних ситуаціях;

- комунікативні параметри: вербальна чутливість, що виявляється у здатності адекватно до ситуації спілкування використовувати мовленнєві засоби та сприймати інформацію без спотворень її сенсу; невербальна чутливість як здатність адекватно використовувати засоби невербальної комунікації; поведінкова чутливість, що виявляється у здатності людини до адекватної інтерпретації поведінки інших людей, а також здатності використовувати різні стилі та стратегії поведінки з урахуванням специфіки ситуації;

- емоційні параметри: взаємодія може бути ефективною лише за умови, що індивід володіє здатністю розуміти і відчувати емоційний стан партнера; володіє емпатією;

- екзистенційні параметри: автентичність особистості, наявність у неї життєвої мети, усвідомленість, відчуття часової перспективи [26, с.75].

Таким чином, дослідники, що вивчали комунікативну креативність та її структуру особливу увагу приділяли емпатії, впевненості в собі, рефлексії, вольових якостях особистості.

1.3. Специфіка співвідношення комунікативних якостей особистості психолога з широким спектром властивостей його особистості

Для психолога важливо володіти усім спектром комунікативних властивостей, оскільки його особистість є своєрідним інструментом професійної діяльності. Тільки наявність таких властивостей як комунікативна креативність, товариськість можуть забезпечити успішність діяльності психолога.

У сучасних дослідженнях проблеми спілкування значна увага приділяється вивченню широкого спектру властивостей особистості, що пов'язані з проявами товариськості та комунікативної креативності у спілкуванні.

Наприклад, Р. Кетелл у своїй шістнадцятифакторній моделі виділив показники спілкування, що характеризують змістовну сторону товариськості. Це, на його думку, такі показники як чесність, дружелюбність, добросердечність, уважність, обов'язковість, підозрілість, сварливість, егоїзм, недовірливість тощо [30].

Дж. Гілфорд також розглядає фактор товариськості у своїй в тринадцятифакторній моделі темпераменту і до нього відносить такі характеристики як схильність до лідерства, до дружнього спілкування, до формальних і неформальних контактів. Також важливими показниками є відсутність боязкості, сором'язливості і потреби в усамітненні [29].

Ф. Зімбардо розглядав протилежність товариськості – сором'язливість як заваду ефективному спілкуванню з іншими людьми або як надмірну зосередженість на собі, що створює труднощі у процесі спілкування і заважає висловлювати свою думку [33].

Також великий пласт досліджень, що вивчає товариськість, розглядає її як стійку психодинамічну характеристику індивіда, що виявляється у сильно розвиненому прагненні до спілкування, до особистого контакту з іншими людьми. Товариськість має такі параметри: потреба в спілкуванні, ініціативність, швидкість реакцій, широта кола спілкування, легкість вступу в контакт, стійкість та виразність спілкування (А. Ільїна, О. Саннікова).

Як уже зазначалося вище, важлива роль емпатії у ефективності спілкування. Вона визначає залученість індивіда в процес комунікації, забезпечує особливий, заснований на «відчутті», спосіб отримання, обробки та перевірки достовірності інформації [38, с. 176].

Дослідники наголошують на особливих ціннісних та мотиваційних установках емпатійної людини, котрі дозволяють їй мати позитивне

налаштування на спілкування та на партнера по комунікації. Такі люди позитивно ставляться до інших, вміють зрозуміти позицію іншого, тобто володіють здатністю до ідентифікації, у них домінує спрямованість на партнера по спілкуванню [14, с. 89]

Вчена А. Василькова наголошує, що особи, які мають високий рівень емпатії характеризуються доброзичливістю, м'якістю, товариськістю, емоційністю, а особи, які демонструють низький ступінь емпатії відзначаються замкнутістю, недоброзичливістю [11, с. 99].

За даними Дж. Сальзера і Р. Берглас, люди, що мають високий ступінь емпатії не схильні приписувати іншим людям провину за несприятливі події і виявляють поблажливість. П. Мартін і Т. Тумі виявили, що такі люди проявляють себе як полінезалежні. У тих, хто більш схильний до емпатії, менше проявляється агресивність [38].

О. Орищенко емпірично довела, що для осіб з високим рівнем емпатії характерна ініціативність в контактах з незнайомими людьми, легкість у цих контактах, яскраво виражена потреба в спілкуванні, вони мають доволі широке коло спілкування і при цьому зберігають дружні стосунки протягом тривалого часу. Особи, у яких низький рівень емпатії мають слабо виражену потребу в контактах з іншими людьми, вони не схильні проявляти ініціативу в контактах, прагнуть не бути учасником галасливих компаній, не вміють створювати і підтримувати тривалі й тісні емоційні стосунки. Проте вони доволі добре «розбираються» в інших людях [26].

У психологічній науці зібрано багатий та змістовний теоретичний та емпіричний матеріал, що дозволяє виділити показники комунікативної креативності. У більшості досліджень, що присвячені проблемі творчості та креативності, під креативністю розуміють комплекс рис особистості, що дозволяють творчо вирішувати проблеми в різних сферах діяльності (О. Петрайтіте, Л. Малімон, В. Козленко, В. Рибалка, Т. Амабайл, Ф. Баррон, Мак Кіннон, Р. Стернберг).

Дуже вагома роль кожного з показників комунікативної креативності в професійній діяльності психолога (психотерапевта) розкрита в роботах таких зарубіжних дослідників як Р. Грінсон, Е. Кріс, С. Зонненберг, М. Канн, Л. Волберг, М. Гілл, Дж. Сандлер та інших.

Р. Белоусова виявила, що з комунікативною креативністю пов'язані такі властивості особистості як емоційність, товарицькість, соціальний інтелект та широкий спектр рис особистості, що представлені у факторній моделі особистості Р. Кеттелла [7].

І. Бакова встановила, що студенти, які відзначаються товарицькістю мають такі якості як оптимістичність, врівноваженість, відкритий вияв почуттів, опірність щодо зовнішнього впливу, активне і самостійне керівництво власними справами і вчинками, а нетоварицькі студенти характеризуються зниженим настроєм, неадекватно низькою самооцінкою, схильністю відкладати прийняття самостійного рішення, невмінням чинити опір труднощам [5].

Впевненість у собі – ще одна важлива комунікативна властивість особистості. Ця властивість на сьогодні досліджується з багатьох позицій і немає її єдиного трактування.

Багато дослідників намагалися виявити ознаки цієї властивості і чітко розмежувати поняття впевненості, невпевненості та агресивності. Наприклад Ланге та Якубовські описувати навички впевненої поведінки, що проявляються назовні. Вони вважали, що ці навички відрізняють впевнену і невпевнену та агресивну поведінку.

Кьєлл Рудестам також описував впевнених, агресивних і невпевнених людей: Він вважав. Що впевнена поведінка дає можливість контролю над власним життям і розширює межі вибору форм поведінки та призводить до підвищення рівня самоповаги. Невпевнена в собі людина змушена внаслідок тривоги пригнічувати свої почуття, і переживати почуття провини. Людина, що демонструє агресію порушує права інших людей, принижує і ображає їх.

Така людина не володіє зрілою самоповагою і самостверджується за рахунок самоповаги партнера [15].

Деякі дослідники, У. Петерманн та Р. Хинш, зокрема, проаналізували та описали специфічні ситуації спілкування, котрі спричиняють невпевненість. У їхніх дослідженнях виявилось, що будь яка ситуація може викликати невпевненість, якщо вона потребує певних умінь, котрими індивід, на його думку, не володіє. Саме тому важливою складовою впевненості є процес самооцінки власної ефективності та успішності своїх дій в ситуаціях спілкування [11].

РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ КОМУНІКАТИВНОГО ПОТЕНЦІАЛУ ОСОБИСТОСТІ ПСИХОЛОГА

2.1. Організація та методи дослідження комунікативного потенціалу особистості

Дослідницько-експериментальна робота виконувалася на базі Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини, а саме Центру психологічного діагностування та тренінгових технологій «Інсайт». Основну вибірку склали 30 психологів закладів дошкільної та загальної середньої освіти Черкаської області.

У ході дослідження, ми використали такі психодіагностичні методики: *Методика оцінки рівня товариськості (В. Ряховский)*. Цей тест на визначення рівня товариськості та комунікативності дає змогу виявити ступінь комунікабельності людини, діагностувати її здатність до встановлення та підтримки позитивних взаємин з оточуючими людьми. До складових комунікабельності входять такі показники: переважаюче бажання спілкуватися з людьми, правильна і грамотна мова, здатність швидко встановлювати контакт з незнайомими людьми, ввічлива поведінка, вміння переконувати, вміння публічно виступати. Тест містить 16 запитань, відповіді на котрі дозволяють зробити висновок про поведінку досліджуваного в різних за складністю та емоційною насиченістю ситуаціях взаємодії. Можливі 3 варіанти відповідей, що оцінюються за бальною системою, – «так» (2 бали), «іноді» (1 бал) і «ні» (0 балів). Отримані бали за 16 пунктами додаються, максимально можлива кількість балів – 32 бали, мінімальна – 0 балів. Інтерпретація результатів тесту здійснюється відповідно до розробленого автором класифікатора. Автор виділив сім рівнів, де перший – це яскраво виражена некоммунікабельність, котра створює труднощі у взаємодії або навіть унеможлиблює її, а останній – надмірна навіть хвороблива комунікабельність, що також ускладнює побудову ефективної взаємодії. автор вважає, що

оптимальний рівень комунікабельності знаходиться в межах від 9 до 24 балів [35].

Методика «потреба в спілкуванні» (Ю. Орлов). Ця методика дозволяє виявити не актуальні потреби, а ті потреби, котрі притаманні людині і стали рисами її особистості. Автор методики називає їх «особистісні диспозиції, що сформувалися на базі потреб». Він вважає, що потреба у спілкуванні є базовою соціогенною потребою людини і з'являється у процесі міжособистісної взаємодії та пов'язана з набуттям комунікативного досвіду. Вона базується на потребі мати емоційний контакт, в пошуку цих контактів та в техніці їх задоволення. Потреба в спілкуванні виявляється в тому, що людина прагне належати до певної групи, взаємодіяти з нею у спільній діяльності, бути поряд, надавати і приймати допомогу. Ця потреба дозволяє позбутися егоїстичних установок для того, щоб мати дружні зв'язки з групою [35].

«Тест-опитувальник формально-динамічних показників товарищкості» О. Саннікової (Додаток А) діагностує шість основних шкал: потребу у товарищкості (ПТ), ініціативність (І), широту контактів (Ш), легкість перебігу соціальних контактів (Л), усталеність товарищкості (У) і виразність, експресію (В) [28].

«Тест-опитувальник комунікативної креативності» Р. Белоусової (Додаток Б) діагностує вісім первинних показників комунікативної креативності та один вторинний (інтегральний): легкість в спілкуванні (Л), схильність до самопрезентації (СП), незалежність (Н), конфліктність (К), емоційна усталеність в спілкуванні (ЕУс), схильність до маніпуляцій (М), експресивність (Е), комунікативна компетентність (КК). Вторинний, загальний показник (ЗПКК) є композитною оцінкою усіх показників. [7].

Для вивчення широкого спектру комунікативних властивостей особистості, що пов'язані з комунікативним потенціалом особистості застосовано *16-PF особистісний опитувальник Р. Кеттела* [20].

Шістнадцятифакторний особистісний опитувальник Р. Кеттела. Цей відомий і популярний опитувальник представляє систему з шістнадцяти

первинних шкал-факторів, які вимірюють різні полярні властивості особистості: афектотимію (А+) – сизотимію (А-); сила «Я» (С+) – слабкість «Я» (С-); доміантність (Е+) – покірність (Е-); безпечність (F+) – заклопотаність (F-); силу «зверх – Я» (G+) – слабкість «зверх – Я» (G-); сміливість (Н+) – боязкість (Н-); м'якість (I+) – твердість (I-); підозрілість (L+) – довірливість (L-); мрійливість (M+) – практичність (M-); проникливість (N+) – наївність (N-); схильність до почуття провини (O+) – самовпевненість (O-); радикалізм (Q1+) – консерватизм (Q1-); самодостатність (Q2+) – залежність від групи (Q2-); високий самоконтроль (Q3+) – низький самоконтроль (Q3-); напруженість (Q4+) – розслабленість (Q4-) і чотирьох вторинних факторів: екстраверсію (QI+) – інтроверсію (QI-); тривожність (QII+) – емоційну стабільність (QII-); кортикальну жвавість (жорстку врівноваженість) (QIII+) – відсутність кортикальної жвавості (QIII-); незалежність (QIV+) – покірність (QIV-) (Додаток В).

2.2. Аналіз результатів емпіричного дослідження комунікативного потенціалу особистості

З метою діагностики комунікативної креативності бралися до уваги показники, що були запропоновані Р. Білоусовою, такі як: легкість у спілкуванні (Л), схильність до самопрезентації (СП), незалежність (Н), конфліктність (К), емоційна стійкість в спілкуванні (ЕСс), схильність до маніпуляції (М), експресивність (Е), комунікативна компетентність (КК), загальний показник комунікативної креативності (ЗКК) [7].

Показники товарищкості, що представлені у тесті опитувальнику О. Саннікової, використані для її діагностики. Серед них такі показники: потреба у спілкуванні (ПС), ініціативність спілкування (І), широта спілкування (Ш), легкість у спілкуванні (Л), усталеність (стійкість) у спілкуванні (У), виразність (В), загальний показник товарищкості (ЗПТ) [17].

Проаналізувавши, можна побачити, що значна частина показників товариськості мають значимі кореляційні зв'язки з показниками широкого спектру рис особистості, що представленні факторами Р. Кеттела.

Такий показник як потреба в спілкуванні (ПС) має додатні зв'язки з показниками афектотимія (А+), екстраверсія (QI+) на 1% рівні, безпечність (F+), сміливість (Н+) на 5% рівні та від'ємний зв'язок з показником залежність від групи (Q2) тривожність (QII-) на 1% рівні.

Показник ініціативність в спілкуванні (І) виявив додатні зв'язки з показниками безпечність (F+), сміливість (Н+) екстраверсія (QI+) на 1% рівні, домінантність (Е+) на 5% рівні та від'ємні зв'язки з показниками залежність від групи (Q2-), тривожність (QII-) на 1% рівні напруженість (Q4-) на 5% рівні.

Показник широта спілкування (Ш) має додатні зв'язки з показниками афектотимія (А+), екстраверсія (QI+), безпечність (F+), сміливість (Н+) на 1% рівні та від'ємний зв'язок з показником з показником (Q2-) залежність від групи на 1% рівні, тривожність (QII-) на 5% рівні.

Показник легкість спілкування (Л) показав додатні зв'язки з такими показниками як сила «Я» (С+), безпечність (F+), сміливість (Н+), мрійливість (М+), екстраверсія (QI+) на 1% рівні, афектотимія (А+), домінантність (Е+) на 5% рівні. Від'ємні зв'язки виявлено з показниками схильність до відчуття провини (О-), напруженість (Q4-) на 1% рівні та залежність від групи (Q2-) на 5% рівні.

Показник виразність у спілкуванні (В) виявив додатні зв'язки з показниками домінантність (Е+), розслабленість (Q4+), екстраверсія (QI+) на 1% рівні, безпечність (F+) на 5% рівні. Від'ємні зв'язки виявлено з показниками боязкість (С-) на 5% рівні.

Загальний показник товариськості (ЗТ) має додатні зв'язки з показниками афектотимія (А+), безпечність (F+), сміливість (Н+), екстраверсія (QI+) на 1% рівні, домінантність (Е+) на 5% рівні. Від'ємні зв'язки виявлено з показниками залежність від групи (Q2-) інтроверсія (QI-) на 1% рівні, напруженість (Q4-) на 5% рівні.

Проаналізувавши профілі, можна прийти до висновку, що групи осіб з різним рівнем товариськості мають свої специфічні особливості комунікативної креативності, оскільки ми бачимо специфічне поєднання параметрів, та різний рівень показників. Про це свідчить і особлива конфігурація кожного профілю та його розміщення відносно середньої лінії ряду.

Візуально видно, що показники групи (Т+) розташовані переважно в зоні середніх значень, а показники комунікативної креативності групи (Т-) в основному розташовуються в зоні низьких значень: легкість у спілкуванні (Л), комунікативна компетентність (КК), показник незалежність (Н) в площині високих значень, інші показники розташовані переважно в зоні середньої лінії ряду.

У процесі порівняння показників профілів комунікативної креативності виявлено таке:

Можемо зазначити, що значущі відмінності є між показниками легкість у спілкуванні (Л), схильність до самопрезентації (СП), емоційна стійкість в спілкуванні (ЕСс), комунікативна компетентність (КК), загальний показник комунікативної креативності (ЗКК), вони переважають у групі з високим рівнем товариськості (Т+). Показник незалежність (Н) має високі значення в групі осіб з низьким рівнем товариськості (Т-). Показники конфліктність (К), схильність до маніпуляції (М), експресивність (Е) в обидвох групах розташовані близько до середньої лінії ряду. Значимих відмінностей між ними не виявлено. Таким чином, можемо описати відмінності осіб, що належать до виокремлених груп

Для осіб, що увійшли до групи з низьким рівнем товариськості характерна свобода думок та вчинків, вони незалежні від оцінок оточуючих людей, їх не особливо хвилює те враження, яке вони справляють на інших людей (Н). Ці особи мають схильність до конфліктності (К). Аналізуючи їхню комунікативну компетентність, можна відзначити у них низький ресурс комунікативних засобів (знань, вмінь, навичок) і внаслідок цього вони мають

труднощі в міжособистісних стосунках (КК). У цих осіб схильність до маніпулювання є мало вираженою, проте ця характеристика не повністю відсутня, тобто їх не можна вважати абсолютно безхитрїсними (М). До певної міри ці особи здатні керувати своїми настроями та емоційними реакціями, проте не можна говорити про їхню повну емоційну зрілість. Особи, що увійшли до цієї групи, зустрічаються з труднощами при необхідності налагоджувати нові контакти, їм важко самовиражатися, висловлювати свою думку, вони не схильні до саморозкриття у процесі спілкування, їм важко вступити в розмову, особливо якщо вона була розпочата без них, важко влитися у нову групу (Л).

Група осіб, що мають високий рівень товарищкості характеризується тим, що має легкість у спілкуванні (Л+). Для них не складає труднощів вступати в контакти з новими людьми, вони не переживають бар'єрів публічних виступів, вміють виступати перед великою аудиторією, вони вміють підтримати будь-яку розмову, тобто їм притаманне органічне влиття в ситуацію взаємодії. Такі люди володіють знаннями, вміннями та навичками, котрі дозволяють їм встановлювати та підтримувати контакти з людьми та забезпечують успіх у спілкуванні (КК+). Таким особам притаманна емоційна стійкість (ЕС+), що є свідченням емоційної зрілості, вони не схильні до імпульсивності, вміють управляти власними емоціями. Вони здатні мобілізувати та спрямовувати психічну енергію на конструктив, що допомагає їм реалізовувати власні плани та ідеї і досягати мети. Вони схильні критично сприймати інформацію, вміють відстоювати власну думку та позицію, ігнорують те, що вважають неправильним, слабо підкорюються груповому тиску, а якщо це необхідно, то роблять це з великими труднощами. Вони мають схильність створювати власні правила та закони, ігнорувати безглузді соціальні умовності (Н+). Такі особи артистичні, схильні до самопрезентації, проте не переймаються тим, яке враження справляють на оточуючих. Вони адекватно самовиражаються у спілкуванні, їм властива експресивність (Е+). Загалом, їм не властива схильність до маніпулювання

іншими. Маніпулювання (M+) швидше відбувається у формі управління процесом спілкування.

Таким чином, можемо охарактеризувати цих осіб як комунікативно креативних. У процесі спілкування вони виявляють легкість, оригінальність, незалежність. Завдяки своїй креативності, творчому саморозкриттю у процесі спілкування вони ефективно і успішно вирішують завдання взаємодії, виявляються цікавими співрозмовниками та хорошими партнерами у стосунках, вони взаємозбагачуються з партнерами по спілкуванню у різних сферах життєдіяльності.

Отже, на підставі якісного аналізу можемо зазначити, що залежно від рівня товарищкості людям притаманні специфічні особливості комунікативної креативності. Ці особливості проявляються у своєрідному поєднанні показників та рівнів, котрих вони досягають.

Порівняння профілів та їх розташування відносно середньої лінії ряду показує, що ці дві групи осіб відрізняються своєрідним кількісно-якісним поєднанням показників, котрі були досліджені.

Проаналізувавши літературу з проблеми, було виявлено, що у 16 - факторній моделі особистості Р. Кеттела до групи комунікативних властивостей увійшли такі фактори: А – товарищкість, Н – сміливість, Е – домінантність, L – підозрлість, N – дипломатичність, Q2 – самостійність.

Поєднання факторів А і Н показує потребу особистості в спілкуванні, її вміння спілкуватися; сполучення факторів L і N характеризує ставлення особистості до інших людей; поєднання факторів Е і Q2 дає уявлення про певні аспекти лідерського потенціалу.

Отже, особи, які відзначаються високим рівнем товарищкості, мають сильно розвинене прагнення до спілкування, вони демонструють легкість та ініціативність при вступі в контакт з незнайомими і малознайомими людьми, їм не властиво переживати напруженість при виступі перед великою аудиторією (A⁺). Вони володіють впевненістю в собі і здатністю донести і відстояти власну позицію у процесі спілкування навіть з авторитетними

людьми. У процесі спілкування вони знаходять способи вирішення всіх своїх проблем (H^+). Представники цієї групи здатні добре розбиратися в людях, вони здатні аналізувати і розуміти мотиви їх поведінки. Проте вони зазвичай не орієнтуються на власні оцінки (N^-). Їхнє ставлення до людей переважно доброзичливе, але без повної довіри. Довірливі стосунки вони встановлюють з тими, хто має подібні інтереси, з ким мають тривалі стосунки. Ці особи добре розуміють чужі проблеми, проте про свої не схильні розповідати, вважають за краще зберігати їх в таємниці та вирішувати самостійно. Вони можуть мати конфлікти та непорозуміння з оточуючими людьми, проте ці конфлікти нетривалі (L^+). У таких осіб виявляється помірний лідерський потенціал. Вони мають власну позицію, проте не нав'язують її групі. Лідерські функції проявляються переважно в звичайних, передбачуваних ситуаціях взаємодії, коли можна запобігти появі труднощів ($Q2^+$). Також лідерська позиція яскраво виявляється тоді, коли глибоко зачеплені їх інтереси. Вони здатні змінити свою думку під впливом групового тиску, з повагою ставляться до думки групи. Однак, коли йдеться про прийняття відповідального рішення, вони вважають за краще приймати його самостійно (E^-). У сфері емоцій для них характерні такі особливості як сила, емоційна стійкість, реальна оцінка обстановки, витримка, тверезий погляд на речі, реалістична налаштованість, емоційна зрілість, вони мають стійкі інтереси та схильні уникати труднощів (C^+). Такі особи проявляють чуйність, доброзичливість, сенситивність, соціальну сміливість, підприємливість, товариську, схильність до ризику, 50 імпульсивність (H^+), низьку тривожність, спокійне ставлення до можливих невдач і задоволеність тим станом речей, який є ($Q4^-$).

Особи, що належать до групи з низьким рівнем товарищескості слабо проявляють активність при встановленні і збереженні контактів, хоча і не уникають стосунків з іншими людьми. Вони досить рідко ініціюють спілкування і лише тоді, коли справа торкається їх інтересів та може вирішитися тільки у спілкуванні. Ці особи вибіркові у спілкуванні, мають небагато друзів та знайомих, з якими мають спільні інтереси та цінності і

почуваються комфортно в їхньому товаристві (A). Процес спілкування з авторитетними людьми або з чисельною аудиторією викликає у них напругу, породжує невпевненість, нерішучість, сором'язливість. Вони чутливі до загрози, делікатні, уважні до інших (N⁺). Вони доброзичливо ставляться до людей, з близьким за інтересами встановлюють довірливі стосунки (L⁺). Такі особи вміють поводитися в компанії, володіють психологічною проникливістю, витримкою, схильні в спілкуванні «обходити гострі кути» (N⁺). Вони покладаються на думку інших, оскільки не вірять у власні сили та можливості. Відповідальні рішення приймають самостійно (Q2⁻). Активність можлива тоді, коли ситуація глибоко зачіпає особисті інтереси (E⁻). Вони схильні до моралізування, толерантні до авторитетів та традицій (Q1⁻). Для цих осіб характерна недостатня самоорганізація і самоконтроль поведінки (Q3⁻). Ці особи неухважні до інших, їм бракує дисциплінованості, вони мають внутрішні конфлікти (Q3⁻).

Виходячи з вищеописаного, можна стверджувати, що існують чіткі відмінності у проявах комунікативних якостей особистості у осіб, що мають різний рівень товариськості.

2.3. Тренінгова програма формування комунікативних вмінь майбутнього психолога

Для розв'язання висунутих завдань було розроблено тренінгову програму формування комунікативних вмінь майбутнього психолога в процесі його професійної підготовки.

Метою розробленого нами соціально-психологічного тренінгу є цілеспрямоване формування комунікативних вмінь майбутніх психологів через поетапний розвиток професійно значущих її компонентів (когнітивного, емоційно-мотиваційного та поведінкового) за допомогою активізації психологічних умов (розвиток особистісно-професійної зрілості майбутнього психолога, забезпечення гуманістичної спрямованості майбутнього

психолога, розвиненість комунікативних та організаторських здібностей, активізація професійної спрямованості майбутнього психолога, розвиток духовно-професійно-психологічної культури, розвиток рефлексивних процесів, саморегуляція поведінки студента- психолога) в системі професійної підготовки майбутнього фахівця із застосуванням активних соціально-психологічних методів навчання.

Відповідно до мети було визначено завдання програми:

- активізація психологічних умов: особистісно-професійної зрілості, гуманістичної спрямованості, комунікативних та організаторських здібностей, професійної спрямованості, духовно-професійно-психологічної культури, рефлексивних процесів та саморегуляції поведінки;
- поглиблення психологічних знань та знань з психології спілкування;
- усвідомлення значення професійного спілкування як самостійної цінності;
- розвиток самоаналізу та самооцінювання наявних комунікативних якостей і співвіднесення їх із вимогами професії психолога;
- підвищення професійно-комунікативної готовності студентів до професійної діяльності;
- розвиток у студентів-психологів здатності самоприйняття та безумовного прийняття інших (гуманістичної установки);
- розвиток навичок активного слухання та уміння переконання;
- оволодіння прийомами кодування та декодування комунікативних повідомлень;
- формування позитивної, відкритої позиції у спілкуванні та взаємовідносинах;
- розвиток комунікативного самоконтролю і уміння долати труднощі під час спілкування.

Розминка. Вправа «Хвиля розминки».

Мета: налаштувати учасників на групову роботу, пізнання один одного; набувати сміливості у висловленні своїх думок. Розпочинаючи заняття, тренер швидко «посилає» речення-стартер (незавершену половину речення на одну з тем) на всю групу, немов хвилю. Учасники по черзі спонтанно закінчують незавершені речення.

Пропоновані теми:

- 1) Мій улюблений спосіб проводити дозвілля – це...
- 2) Коли я нудьгую, я...
- 3) Коли я хочу привернути до себе увагу, я...
- 4) Виступати перед усією групою мені...
- 5) Спілкуватися важко, тому що...
- 6) Я звик починати розмову з...

Питання для обговорення:

1. Чи виникали у вас труднощі в процесі виконання вправи?
2. Чи важко було спонтанно закінчувати незавершені речення?
3. Чи дізналися ви щось нове про інших учасників групи?

Вправа на формування вміння «Усвідомлювати свої почуття».

Мета: навчитися усвідомлювати свої почуття, з'ясувати причини їх виникнення та правильній вербалізації.

Матеріали: роздатковий матеріал до вправи – алгоритм формування вміння «Усвідомлювати свої почуття».

Студенти ознайомлюються з пропонованим алгоритмом формування вміння і виконують зазначені кроки, використовуючи вказівки. Потім тренер пропонує учасникам поділити всі почуття, які вони знають на групи: позитивні, негативні та нейтральні.

Якщо виникає суперечка стосовно якогось почуття та його належності до певної групи, то тренер заохочує до загального обговорення і висловлення всіх аргументів. *Пропоновані ситуації для демонстрування вміння та наступного обговорення:*

а) студент збентежений: його викликали відповідати, коли він не підготовлений до заняття;

б) протагоніст ображається, коли його несправедливо звинувачують батьки;

в) протагоніст щасливий від того, що його друг зробив йому комплімент.

Питання для обговорення:

1. До якої, з визначених нами груп, можна віднести почуття, що їх відчуває особистість в кожній з пропонованих ситуацій?

2. Які труднощі у вас виникали при спробі усвідомити власні почуття?

3. Що виявилось робити легше: усвідомлювати власні почуття чи з'ясовувати причини їх виникнення?

Вправа на формування вміння «Розуміти почуття інших».

Мета: навчитися правильно розуміти співрозмовника та почуття, що він переживає, засвоїти способи відображення почуттів іншої людини.

Матеріали: роздатковий матеріал до вправи – алгоритм формування вміння «Розуміти почуття інших».

Студенти ознайомлюються з алгоритмом формування вміння та намагаються придумати якомога більше способів відображення почуттів іншої людини. Названі учасниками способи відображення почуттів іншої людини фіксуються і обговорюються в групі.

Пропоновані ситуації для демонстрування вміння та наступного обговорення:

а) студент погоджується із зауваженнями викладача через погану підготовку до заняття;

б) протагоніст розуміє, що один із батьків зайнятий фінансовими справами і вирішує залишити його на одинці;

в) протагоніст говорить другові про те, що розуміє його дискомфорт при зустрічі з новими людьми.

Питання для обговорення:

1. Які способи відображення почуттів іншої людини доцільно застосувати в запропонованих ситуаціях?

2. Запропонуйте власні способи відображення почуттів іншої людини.

3. Що виявилось робити легше: виражати свої почуття чи відобразити почуття іншої людини?

Рольова гра «Відгадай почуття».

Мета: навчитись передавати різноманітні почуття невербальним способом та розшифровувати їх; розширити уявлення про роль «мови тіла» у спілкуванні.

Матеріали: картки на яких написані фрази на позначення почуттів.

Учасники по черзі з кошика витягають картки на яких написані фрази на позначення почуттів і намагаються продемонструвати без слів, як виглядає людина, що переживає певне почуття. Завдання інших членів групи – розпізнати почуття.

Фрази на позначення почуттів:

- 1) я сумний;
- 2) я дуже втомлений;
- 3) я відчуваю гордість;
- 4) я несамовитий;
- 5) я розхвилювався;
- 6) я дуже збентежений;
- 7) я занепокоєний;
- 8) я відчуваю тривожність;
- 9) я рішучий;
- 10) я маю сумніви.

Питання для обговорення:

1. Що було робити легше – демонструвати чи відгадувати почуття?
2. Які почуття демонструвати легше – позитивні чи негативні?
3. Чому корисно розуміти «мову тіла»?

4. Коли чий-небудь слова означають одне, а вчинки зовсім інше, чому ви більше вірите? Відповідь обґрунтуйте.

5. Які почуття ви можете краще приховувати?

Домашнє завдання «Спостереження за власними почуттями».

Мета: навчитися слідувати за своїми почуттями; усвідомлювати виникнення позитивних почуттів, що викликані іншими людьми та відкрито їх виражати. Учасникам пропонується уважно стежити за своїми почуттями, виражати свої позитивні почуття викликані іншими людьми. Результати та труднощі, що виникають, учасники обов'язково записують для подальшого обговорення в групі.

Практичне заняття «Розвиток уміння слухати».

1. Розминка. Вправа «Детектив».

Мета: навчитись уважно слухати іншу людину та дослівно повторювати сказане нею.

Матеріали: іграшковий м'яч.

Тренер пропонує групі зіграти в детектив, при цьому кожен учасник групи є його автором. Передаючи м'яч одне одному учасники спочатку точно повторюють фразу, яку сказав попередній «автор», а вже потім промовляють свою фразу на продовження детектива.

Питання для обговорення:

1. Що було робити важче – придумувати свою фразу чи повторювати фразу попереднього учасника?
2. Які висновки можна зробити після виконання цієї вправи?
3. Чи важливо запам'ятовувати сказане партнером по спілкуванню?

Перевірка генералізації (домашнє завдання «Спостереження за власними почуттями»).

Мета: перевірка засвоєння знань та вмінь отриманих на попередньому занятті; оцінка результативності їх застосування у повсякденному житті.

Матеріали: бланки, заповнені учасниками тренінгу.

Учасники розповідають про результати виконання домашнього завдання, як у них виходило спостереження за власними почуттями, як вдалося виразити свої позитивні почуття, викликані іншими людьми та які при цьому виникали труднощі.

Питання для обговорення:

1. Чи важко дається спостереження за своїми почуттями?
2. Як вам вдалося виразити свої позитивні почуття?
3. Які труднощі при цьому у вас виникали?
4. На що слід звернути увагу в майбутньому?

Вправа на формування вміння «Починати розмову».

Мета: навчитись починати розмову з іншими людьми; набуття впевненості у собі. **Матеріали:** роздатковий матеріал до вправи – алгоритм формування вміння «Починати розмову». Учасникам пропонується уважно прочитати запропонований алгоритм формування вміння та подумати над тим, як переконатися в щирій зацікавленості співрозмовника та які особливості поведінки партнера можуть свідчити про це. Відповіді учасників фіксуються і обговорюються в групі.

Рольова гра «Тренінг контакту».

Мета: формування вміння встановлювати контакт з іншою людиною, набуття впевненості у міжособистісних стосунках. Рольова гра виконується в парах. Учасникам пропонується уявити себе в одній із запропонованих ситуацій та знайти найбільш доречну фразу для встановлення контакту. Потім один учасник робить коротке повідомлення на цікаву тему, щоб зацікавити співрозмовника. До групи тренер звертається з наступними словами: «Прослідкуйте за тим, як веде себе партнер по вправі. Чи будуть моменти, коли він чим-небудь зацікавиться, захоче що-небудь сказати або уточнити?».

Пропоновані ситуації:

1. В магазині ви бачите людину, котра вас зацікавила, оскільки переглядає книгу, яка вам теж дуже подобається.

2. У парку прогулюється молодий хлопець (дівчина), якому очевидно нічим зайнятися.

3. В супермаркеті незнайомиць (незнайомка) прискіпливо вибирає сир.

4. В черзі до зубного лікаря ви бачите симпатичного незнайомця (незнайомку).

5. До вашої групи перейшов новий студент (студентка).

Питання для обговорення:

1. Чи відчували ви невпевненість, напруженість починаючи розмову з партнером?

2. Які почуття у вас виникали під час розмови?

3. Чи достатньо доброзичливо поведився протагоніст?

4. Що в його повідомленні зацікавило?

Вправа «Розширення запасу слів на позначення почуттів».

Мета: розширення словникового запасу на позначення почуттів; розвиток емпатійної чуйності.

Учасникам пропонується виконати декілька завдань:

1. Згадати недавні приємні переживання та записати якомога більше слів, якими позначаються почуття, для характеристики цих переживань.

2. Подумки повернутися до недавнього неприємного переживання та записати слова, які спадають на думку при згадці про цю подію.

3. Записати якомога більше слів на позначення почуттів, які виникають в учасників в даний момент. Після виконання учасниками зазначених завдань, тренер пропонує групі зробити таблицю, де буде два переліки слів на позначення почуттів – приємних і неприємних, – які були визначені чи вживалися на цьому занятті.

Питання для обговорення:

1. Наскільки важливо володіти достатнім запасом слів, якими позначаються почуття, для спілкування з іншими людьми?

2. Що легше вдавалось: знаходити слова на позначення приємних чи неприємних почуттів?

3. Як почуття пов'язані з тим, що люди роблять чи говорять?
4. Чи певні почуття спонукають нас діяти в певний спосіб?

ВИСНОВКИ

Теоретико-експериментальне дослідження проблеми комунікативного потенціалу особистості психолога, дозволило зробити такі висновки:

1. Здійснено теоретичний аналіз понять «комунікативний потенціал», «товариськість» та «комунікативна креативність» у психологічній літературі.

Визначено, що комунікативний потенціал особистості – це ті комунікативні можливості, що притаманні особистості притаманні особистості, котрі мають суб'єктивний і об'єктивний характер, можуть реалізуватися усвідомлено або ж несвідомо і є внутрішніми резервами людини. Комунікативний потенціал особистості має різні трактування у психологічній науці. По-перше, його розглядають як сукупність психологічних властивостей особистості, котрі формуються у взаємодії та спілкуванні. По-друге, його описують як сукупність комунікативних властивостей, котрі визначають можливості особистості бути ефективною у міжособистісній взаємодії, як ступінь входження її у групу, спільну діяльність.

Товариськість є однією із властивостей, що є складовою комунікативного потенціалу. Вона розглядається як стійка психодинамічна характеристика особистості, котра проявляється у потребі та бажанні спілкуватися з людьми, в легкості входження у комунікативну діяльність, стійкості, ініціативності у спілкуванні, у наявності широкого кола спілкування та його різноманітності.

Комунікативна креативність також є стійкою властивістю особистості. У структурі комунікативної креативності можна виділити інтелектуальні, емоційні та поведінкові складові, котрі впливають на здатність нестандартно та оригінально вирішувати різноманітні ситуації спілкування, сприяють розкриттю творчих здібностей у спілкуванні, продукуванню власних ідей, способів та прийомів спілкування, забезпечують вибір найоптимальніших стратегій та моделей комунікативної поведінки, що допомагають успішно взаємодіяти з іншими людьми.

2. Виокремлено структуру комунікативного потенціалу особистості.

Встановлено, що серед комунікативних властивостей, що є у структурі комунікативного потенціалу особистості більшість дослідників виділяють товариськість, емпатію, впевненість в собі тощо.

Великий пласт досліджень, що вивчає товариськість, розглядає її як стійку психодинамічну характеристику індивіда, що виявляється у сильно розвиненому прагненні до спілкування, до особистого контакту з іншими людьми. Товариськість має такі параметри: потреба в спілкуванні, ініціативність, швидкість реакцій, широта кола спілкування, легкість вступу в контакт, стійкість та виразність спілкування.

Важлива роль емпатії у ефективності спілкування. Вона визначає залученість індивіда в процес комунікації, забезпечує особливий, заснований на «відчутті», спосіб отримання, обробки та перевірки достовірності інформації. Впевненість у собі – ще одна важлива комунікативна властивість особистості. Ця властивість на сьогодні досліджується з багатьох позицій і немає її єдиного трактування.

3. Здійснено емпіричне дослідження комунікативного потенціалу особистості психолога. Проведення емпіричного дослідження відбувалося в три етапи: підготовчий етап, етапу проведення емпіричного дослідження та етап обробки, аналізу та інтерпретації результатів. Встановлено, що існують суттєві відмінності у профілях комунікативної креативності у групах осіб, що відрізняються за рівнем товариськості. З'ясовано, що кожному рівню товариськості відповідає певне поєднання властивостей особистості, що складають її комунікативний потенціал.

4. Розроблено тренінгову програму формування комунікативних вмінь майбутнього психолога.

Метою розробленого нами соціально-психологічного тренінгу є цілеспрямоване формування комунікативних вмінь майбутніх психологів через поетапний розвиток професійно значущих її компонентів (когнітивного, емоційно-мотиваційного та поведінкового) за допомогою активізації психологічних умов (розвиток особистісно-професійної зрілості майбутнього

психолога, забезпечення гуманістичної спрямованості майбутнього психолога, розвиненість комунікативних та організаторських здібностей, активізація професійної спрямованості майбутнього психолога, розвиток духовно-професійно-психологічної культури, розвиток рефлексивних процесів, саморегуляція поведінки студента- психолога) в системі професійної підготовки майбутнього фахівця із застосуванням активних соціально-психологічних методів навчання.

Розвинені комунікативні здібності допоможуть студенту подолати труднощі спілкування, крім того як показали результати досліджень вітчизняних і зарубіжних авторів, вміння ефективно спілкуватися визначає успіх кар'єри, оскільки у психологів з високо розвиненими комунікативними здібностями вище особистісна продуктивність. Для оптимізації розвитку комунікативних здібностей існує цілий ряд різних способів і засобів. Одним з таких засобів є соціально-психологічний тренінг розвитку комунікативних здібностей, який визнається як ефективний спосіб підготовки до спілкування.

Тому, на нашу думку, у процесі професійної підготовки майбутніх психологів необхідно достатню увагу приділяти не лише накопиченню студентами теоретичного матеріалу в галузі психології, а надзвичайно важливо прагнути розвинути у них професійні якості (комунікативність, емпатійність, чуйність тощо) та практичні навички професійної діяльності. Для досягнення цієї мети доцільним буде використання методів активного соціально-психологічного навчання, тренінгової форми роботи.

Проведене дослідження не вичерпує всіх аспектів проблеми. Подальші наукові розвідки можливі у подальшій розробці змісту, форм та методів цілеспрямованого розвитку у психологів професійного рівня комунікативної компетентності, дослідженні детермінації розвитку комунікативної компетентності психологів загалом і ціннісно-мотиваційної детермінації зокрема.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Алексеева А. Соціально-комунікативна компетентність як чинник професійної успішності особистості: гендерний аспект. *Психологічні перспективи*. 2020. Вип. 35. С. 8–23. URL: <http://psychoprospects.vnu.edu.ua/index.php/psychoprospects/article/view/591/514>
2. Бакланова О. В., Струтинська О. М. Взаємозв'язок комунікативної компетентності та мотивації у студентів-психологів. *Психологія і особистість*. 2017. Т. 3. С. 9–19.
3. Білова М. Е., Коваль Г. Ш., Кременчуцька М. К. Психологічна проникливість як складник професійної компетентності майбутніх психологів. *Габітус*. 2020. Вип. 16. С. 71–75. URL: <http://habitus.od.ua/journals/2020/16-2020/13.pdf>
4. Власенко І. А. Конфліктологічна компетентність студентів: умови та програма формування. *Теорія і практика сучасної психології*. 2020. № 1. Т. 1. С. 155–160. URL: <http://surl.li/hmbgm>
5. Власенко І. А. Формування конфліктологічної компетентності студентів: практика кінотренінгу. *Проблеми саморозвитку особистості в сучасному світі* : матер. міжнар. наук.-практ. конф., 15 лист. 2019 р. Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків. 2019. С. 225–229.
6. Гончарук Н. М. Психологічна структура комунікації : науково-методологічний аспект. *Збірник наукових праць «Проблеми сучасної психології»*. 2021. Вип. 53. С. 78–101. URL: <http://journals.uran.ua/index.php/2227-6246/article/view/237880>
7. Гончарук Н. М., Онуфрієва Л. А. Психологічний аналіз рівнів побудови комунікативних дій. *Psycholinguistics. Психолінгвістика. Психолінгвістика*. 2018. Вип. 24(1). С. 97–117. URL: <https://doi.org/10.31470/2309-1797-2018-24-1-97-117>
8. Дасюк Ж. М. Розвиток комунікативної компетентності вчителя у професійному спілкуванні : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07 ; Нац.

акад. Держ. прикордон. служби України ім. Богдана Хмельницького. Хмельницький, 2012. 16 с.

9. Демченко Н. І., Литвинчук Н. Б., Проблеми формування комунікативної компетентності у майбутніх практичних психологів. *Вісник Національного авіаційного університету*. Серія: Педагогіка. Психологія, зб. наук. пр. К.: НАУ. 2018. Вип. 13(1). С. 9–13. URL: <https://er.nau.edu.ua/handle/NAU/39942>

10. Дрозд О. М., Іщенко М. В. Комунікативні здібності майбутніх психологів: діагностика та розвиток. *Психологія та освіта*. 2019. Т. 2. С. 94–99.

11. Ільїна Т. В., Шаповалова, О. М. Взаємозв'язок комунікативної компетентності та мотивації у студентів-психологів. *Педагогіка вищої та середньої школи*. 2019. Т. 57. С. 37–43.

12. Ічанська О. М., Закревська А. І. Емоційний інтелект та емпатія як ресурси професійної підготовки студентів-психологів. *Молодий вчений*. 2019. № 9 (2). С. 272–276.

13. Кадолба Т., Шаповал І. М. Комунікативна компетентність як професійно важлива якість особистості психолога. *Психологічне здоров'я особистості в умовах пандемії: діагностика, консультування, терапія: Наук. часопис каф. практичної психології* (Зб. наук. робіт студентів, молодих учених і фахівців-практиків). Кривий Ріг: Видво «Криворізький державний педагогічний університет», 2021. С. 57–63.

14. Казібекова В. Ф. Психологічні особливості комунікативної компетентності майбутніх фахівців. *Інсайт: психологічні виміри суспільства: наук. журн.* 2019. Вип. 2. Херсон: Видавничий дім «Гельветика», 2019. С. 64–71.

15. Ковальова О. Особливості перспективного розвитку соціально-комунікативної компетентності вчителів закладів загальної середньої освіти. *Педагогічні інновації: ідеї, реалії, перспективи*. 2018. Вип. 2. С. 128–134.

16. Корніяка О. М. Вивчення комунікативної компетентності в контексті професійного самоздійснення викладача вищої школи. *Медична психологія*. 2017. Т.12, №. 2. С. 14–21. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Mpsl_2017_12_2_6
17. Коструба Н. Когнітивно-стильова характеристика комунікативної компетентності студента. *Психологічні перспективи*. 2020. Вип. 35. С. 68–82.
18. Кошонько Г. А. Професійна комунікативна компетентність психолога як умова його успішної діяльності. *Збірник наукових праць Національної академії Державної прикордонної служби України. Серія: Психологічні науки*. 2018. № 2 (10). С. 102–114.
19. Куций А. М., Романенко М. І., Братаніч Б. В. Міждисциплінарне розуміння предметності соціального інтелекту. *Гілея: науковий вісник*. 2019. Вип. 141(2). С. 14–17.
20. Лосієвська О. Г. Психологічні засади розвитку комунікативних компетенцій професіоналізму майбутнього фахівця гуманітарного профілю : монографія. Київ : ПВТП «LAT&K», 2020. 320 с.
21. Макарова О. С. Комунікативні здібності психолога в процесі професійної підготовки: психологічний аспект. *Вісник Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди*. Серія: Психологія. 2020. Вип. 64. С. 81–87.
22. Мартиненко І. В. Комунікативний потенціал особистості як об'єкт психокорекційного впливу у системі формування комунікативної діяльності дітей із системними порушеннями мовлення. *Педагогічна освіта: теорія і практика. Психологія. Педагогіка*. 2017. № 27. С. 71–76.
23. Морущко О. О., Химиця Н. О. Гуманізація інформаційного обміну. Львів: Тріада Плюс, 2017. 171 с.
24. Підбуцька Н. В. Комунікативні властивості студентів-психологів, схильних до лідерства. *Проблеми сучасної психології*: зб. наук. пр. Кам'янець-Подільський : КПНУ ім. І. Огієнка. 2021. № 3 (22). С. 56–63. URL: <https://repository.kpi.kharkov.ua/handle/KhPI-Press/57514>

25. Поліщук О., Чеканюк Ю. Індивідуальні та групові регулятори комунікативної діяльності особистості-психолога. *Психологічна допомога особистості у воєнний період: збірник матеріалів VII Всеукраїнських психологічних читань «Удосконалення професійної майстерності майбутніх психологів»* (м. Умань, 18 квітня 2024 р.). Умань, 2024. С. 57–60.

26. Пономаренко Т. І. Інформальна освіта як умова формування професійної медіакомпетентності майбутніх психологів. *Освіта і наука. Зб. наукових праць*. К: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2020. С. 773 – 774.

27. Пономаренко Т. І. Особливості комунікативної медіакомпетентності сучасних психологів-студентів і практиків. *Науковий часопис НПУ імені МП Драгоманова*. Серія 12. Психологічні науки. 2020. №12(57). С. 90–100.

28. Пономаренко Т. І. Особливості побудови зворотного зв'язку в онлайн комунікації психолога при груповій взаємодії. *Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова*. Серія №. 12. Психологічні науки. 2019. №8(53). С. 66–75.

29. Поправка В. В. Розвиток комунікативних здібностей у майбутніх психологів. *Психологічний і педагогічний дискурс: Наукові записки вчених : Збірник матеріалів конференції*. Київ : Видво НПУ імені М. П. Драгоманова. 2020. С. 291–293.

30. Пузь І. В., Шевченко О. М. Значення комунікативної компетентності у професійному становленні майбутніх психологів. *Psychological journal*. 2018. № 4 (14). С. 149–164. URL: <http://surl.li/hmbco>

31. Рабецька Н. Л. Формування комунікативної компетентності майбутніх фахівців соціономічної сфери у професійній підготовці. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : 13.00.04. Одеса, 2018. 22 с.

32. Рибалко О. М. Комунікативні здібності психологів та їх вплив на професійну діяльність. *Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України*. 2018. Т. 5. Вип. 17. С. 53–62.

33. Руденко Л., Сірко Р., Стельмах О., Вавринів О. Методичні засади формування комунікативної культури майбутніх психологів : посібник. Львів, 2020. 71 с.
34. Тимофієва М. П. Психологія спілкування: навчально-методичний посібник для студентів вищих медичних закладів освіти України. Чернівці, 2019. 100 с.
35. Улунова А.Є. Психологія розвитку культури професійного спілкування державних службовців у системі безперервної освіти : дис....д-ра. психол. наук : 19.00.07. Київ, 2020. 561 с.
36. Чеканюк Ю. В. Товариськість та комунікативна креативність невід’ємні soft skills майбутніх психологів. *SOFT SKILLS – невід’ємні аспекти розвитку та формування конкурентоспроможності сучасних студентів: матеріали науково-практичного семінару* (м. Умань, 10 травня 2024 р.). Умань, 2024.
37. Шевченко, С. В., Фалько, Н. М. Розвиток комунікативної компетентності майбутніх психологів. *Габітус*. 2020. № 2 (18). С. 143–148
URL: <http://eprints.mdpu.org.ua/id/eprint/11087>
38. Щербан Т. Д., Брецько І. І. Тренінг як засіб розвитку професійної ідентичності майбутніх психологів. *Психологія: теорія і практика* : збірник наукових праць. Мукачєво-Київ : РВВ МДУ. 2019. № Вип.1(3). С. 222–232.
URL: <http://dspace.msu.edu.ua:8080/jspui/handle/123456789/3519>
39. Щербій В. В., Кашпур Ю. М. Феномен невербальної комунікації у психологічному консультуванні. *Перспективи розвитку сучасної психології: збірник наукових праць*. Переяслав : УГСП. 2021. Випуск 9. С. 243–248.
40. Kettell R. Psychometric theory and the assessment of communication skills. *British Journal of Educational Psychology*. 2001. 71(2). P. 241–255.

ДОДАТКИ

Додаток А

Мануал тест-опитувальника формально-динамічних показників товариськості (О. Саннікова)

Основні позиції		Характеристики методики
1.	Загальні відомості про методику	Тест-опитувальник товариськості (Саннікова, 1982, 1984, 1987, 1992, 2003).
2.	Діагностична мета	Діагностує 6 шкал комунікабельності: потреба у спілкуванні (ПЗ), ініціативність (І), широту спілкування (Ш) легкість спілкування (Л).
3.	Призначення тесту (сфера застосування)	Для психологічного діагнозу, для наукового дослідження.
4.	Короткий опис методики (комплектність)	Стандартна інструкція, 60 питань (по 10 у кожній шкалі); бланк із диференційованими відповідями (за принципом вибору).
5.	Стандартизація	Стандартизація шкал проводилася на вибірці студентів різних вищих навчальних закладів. Результати перевірки методики на валідність та надійність високі ($p < 0.01$) (Саннікова, 1982, 1997).
6.	Вимоги до користувача	Діагностику може здійснювати психолог-дослідник, психолог-практик, спеціаліст-суміжник з відповідною підготовкою.
7.	Популяція	Для дорослих від 18 до 40 років. Застосовується індивідуально та в групі.
8.	Характеристики часу	Від 30 до 40 хвилин.
9.	Переважаюча ситуація дослідження	Ситуація «клієнта» та «експертизи».
10.	Наявність паралельних тестів	Експертний варіант даної методики (Саннікова, 1982, 1997), методика Г. Айзенка, 16-PF особистісний опитувальник Р. Кеттела.

Мануал тест-опитувальника комунікативної креативності (Р. Білоусова)

Основні позиції		Характеристики методики
1.	Загальні відомості про методику	Оригінальний тест-опитувальник комунікативної креативності. Автори: О. Саннікова, Р. Білоусова.
2.	Діагностична сфера застосування	Діагностує вісім первинних показників комунікативної креативності та один вторинний інтегральний. До первинних відносяться: легкість у спілкуванні (Л), схильність до самопрезентації (СП), незалежність (Н), конфліктність (К), емоційна стійкість у спілкуванні (ЕУо), схильність до маніпуляції (маніпулятивність – М), експресивність (Е), комунікативна компетентність (КК), вторинний узагальнений (сумарний) показник – ЗПКК.
3.	Цільове призначення тесту	Для наукового дослідження, для встановлення психологічного діагнозу.
4.	Короткий опис методики	Стандартна інструкція для досліджуваних, 96 тверджень (по 12 на кожен із показників); бланк для відповідей, побудований за принципом вибору одного із запропонованих варіантів («безумовно, так», «мабуть, так», «мабуть, ні», «безумовно, ні»). Результати виражаються у балах. Максимальний бал за кожним первинним показником дорівнює 48 балам.
5.	Дані про стандартизацію методики	Результати перевірки методики на надійність та валідність високі ($p \leq 0,01$).
6.	Вимоги до користувача	Діагностику може здійснювати психолог-дослідник, психолог, спеціаліст-суміжник при відповідній підготовці.
7.	Популяція	Методика призначена для діагностики дорослих досліджуваних.
8.	Характеристика часу тестування	Чітких обмежень у часі роботи випробуваного до методики немає, загалом витрачається 30-40 хвилин.

9.	Переважає ситуація дослідження	Для практичних цілей бажана ситуація «клієнта», у наукових цілях можлива ситуація «експертизи».
10.	Наявність паралельних тестів	Тест-опитувальник товариськості О. Саннікова, Шістнадцятифакторний особистісний опитувальник Р. Кеттела (16 – PF, Кеттел).

**Мануал до методики багатофакторного дослідження особистості
Р. Кеттела**

Основні позиції		Характеристики методики
1.	Загальні відомості	Методика багатофакторного дослідження особистості Р. Кеттела.
2.	Діагностична мета	Призначений для вимірювання 16-ти факторів особистості – особистісних рис.
3.	Призначення	Використовується для діагнозу, диференціального діагнозу, для наукового дослідження.
4.	Короткий опис методики (комплектність)	Тест включає в себе опитувальник, що складається з: а) 187 питань; б) реєстраційних бланків з варіантами відповідей «Так», «Ні», «Не знаю»; в) таблиць стандартизації для отримання балів в стінах; г) ключів; д) формул для розрахунку вторинних факторів; е) біполярних шкал; ж) побудови «профілю особистості» по 16-ти факторів.
5.	Стандартизація шкал	Тест високо надійний і валідний.
6.	Вимоги до користувача	Використовується практичними психологами, клінічними психологами.
7.	Вибірка	Застосовується для дорослих 18-60 років з освітою не нижче 9 класів.
8.	Термін дослідження	Часовий інтервал близько 30 хвилин.
9.	Ситуація дослідження	Застосовується в ситуаціях експертизи і клієнта.
10.	Наявність паралельних тестів	Паралельні тести: скорочений варіант Р. Кеттела (105 питань).